

Zwart en wit in koloniale kerken

Grensconflicten in de godsdienst

Martijn Stoutjesdijk

2

In deze bijdrage gaan we op zoek naar grenzen in de vroege koloniale samenlevingen. We focussen op één – weliswaar veelomvattend – deelgebied: dat van de religie. De christelijke kerk, in het bijzonder de publiek erkende Gereformeerde Kerk, fungeerde als een ‘gatekeeper’ in de koloniale samenleving. Door rituelen als doop en avondmaal werd bepaald wie er integraal deel mocht zijn van die samenleving, wie een tweederangspositie had en wie altijd op afstand zou blijven. De mechanismen van in- en uitsluiting, die altijd in verbinding met concepties over ras en kleur tot stand kwamen, werden hierbij dikwijls heel concreet zichtbaar, bijvoorbeeld in de kerkbank waar je op mocht zitten of de plaats waar je begraven werd.

Ik ga kort in op een drietal casussen die allemaal betrekking hebben op het westelijk deel van het Nederlands koloniaal rijk: Nieuw-Nederland in Noord-Amerika, Curaçao en Suriname. Vervolgens zullen we aan de hand van Katharine Gerbners boek *Christian Slavery* enige conclusies trekken over de grenzen tussen zwart en wit in de koloniale kerken.

NIEUW-NEDERLAND

Nieuw-Nederland, een kolonie die grofweg de huidige staten New York, New Jersey en Delaware van de Verenigde Staten besloeg, was een van de eerste Nederlandse koloniën in de West (gesticht in 1625) en in eerste instantie vooral als handelspost bedoeld. Een van de eerste predikanten die aldaar actief werden was Everardus Bogardus (1607-1647). De historicus Willem Frijhoff schreef een uitgebreide en erudiete biografie over diens leven. Wat Frijhoff in zijn studie beschrijft is dat in deze vroege periode Afrikaanse totslaafgemaakten nog niet 'uitsluitend als goedkope handelswaar beschouwd' werden.^[1] Wat Frijhoff een 'conviviaal samenlevingsmodel' noemt, was nog intact in de tijd van Bogardus, hetgeen betekende dat slaven niet rechteloos waren, op zondag niet aan het werk gezet mochten worden en gezien werden als deel van het huisgezin. In het doop- en trouwboek van Bogardus komen we dan ook volop vrije en totslaafgemaakte Afrikanen (of hun nazaten) tegen, die herkenbaar zijn aan namen als 'van Angola' of 'Santo Domingo'. Belangrijk is het hierbij op te merken dat ook witte en zwarte mensen met elkaar in de echt werden verbonden, zoals Jan de Vries en de 'Swartinne' Hillary.^[2] Hier kwam de lokale overheid echter al snel tegen in het geweer. Ook weten we dat Bogardus zich inspande voor de bekering van vrijen en totslaafgemaakten én fatsoenlijk geloofsonderwijs. Frijhoff concludeert dan ook:

'Hij [Bogardus] vertegenwoordigt een oudere fase van de koloniale samenleving, niet zonder meer minder hard, maar nog wel zonder maatschappelijke segregatie en zonder de gewrongen religieuze legitimatie die daarbij hoorde. Nog steeds kon ieder zonder onderscheid een volwaardig lidmaat van de gereformeerde gemeente worden, mits hij of zij gedoopt was.'

FRIJHOFF, 1995, P. 777

[1] Frijhoff, 1995, p. 766.

[2] Idem, p. 773

[3] Boles, 2020

Ook andere studies, zoals een recent werk van Richard J. Boles,^[3] laten zien dat interraciale kerkelijke gemeenschappen in het Noord-Amerika van de 18e eeuw nog vrij gebruikelijk waren, maar vijftig jaar later kerken steeds meer gesegregeerd werden – totdat het in de tweede helft van de 19e eeuw een gemeenplaats werd in de Verenigde Staten (Martin Luther King verwees er onder meer naar)^[4] om de zondagochtend het ‘meest gesegregeerde uur van de week’ te noemen.

[4] Toespraak Western Michigan University, Kalamazoo, 18 december 1963.

CURAÇAO

Hoe anders is de situatie in Curaçao, dat in 1634 door de West-Indische Compagnie (wic) werd veroverd. In haar boeiende proefschrift *Intolerante tolerantie*, beschrijft Christine W.M. Schunck de ten opzichte van Nieuw-Nederland of Suriname verschillende (religieuze) uitgangssituatie van Curaçao.^[5] Dat kwam onder meer doordat de wic de kolonie Curaçao niet zelf gesticht had, maar had veroverd op de Spanjaarden, die het eiland van 1499 tot 1634 in bezit hadden. Onder de Spanjaarden was de bevolking van het eiland katholiek gemaakt. Hoewel Curaçao

[5] Schunck, 2019

©David Serphos

formeel in één klap gereformeerd was geworden door de komst van de Nederlanders, bleef die religieuze omslag in eerste instantie vooral beperkt tot het kleine aantal Europeanen dat de WIC het eiland liet bestieren. Na de vrede van Münster (1648) werd de WIC verantwoordelijk voor de toevoer van slaven aan de Spaanse koloniën. Belangrijk detail was dat de Spanjaarden alleen katholieke slaven wensten. Speciaal daarvoor werden priesters op Curaçao gestationeerd met een ‘tijdelijke verblijfsvergunning’. Deze priesters werden getolereerd om te prediken onder de slaven, maar het was niet de bedoeling de witte bevolking te bekeren. Daarnaast – en waarschijnlijk mede daarom – zetten dominees (en rabbijnen) zich niet in om de slaven tot hun religie te bekeren. In toenemende mate viel daardoor op Curaçao kleur of ras samen met een bepaalde religie of denominatie. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat na de opheffing van de WIC en de afschaffing van de slavernij praktisch de hele zwarte bevolking katholiek was. Zoals een dominee begin 19e eeuw schreef in zijn reisverslag:

Bij mijne aankomst op Curaçao verwonderde het mij zeer, dat de Roomsche kerkangers anders gekleurd waren dan de Protestantsche, even als had bij de menschen de kleur der huid invloed op hunne geloofsbelijdenis: op een half uur afstands kon ik reeds aan iemand zien, tot welk kerkgenootschap hij behoorde. BOSCH, 1839 (HERDRUK 1985), P. 220

SURINAME

Hoe zit dat dan in Suriname, de grootste kolonie die Nederland tot en met de 20e eeuw wist vast te houden in de West? Suriname werd in 1667 veroverd op de Engelsen (die enige decennia de kolonie Willoughbyland op ongeveer hetzelfde gebied hadden) door de Zeeuw Abraham Crijnssen, die de kolonie hernoemde tot Suriname. Vanaf het begin was het duidelijk dat Suriname bedoeld was als plantagekolonie. Een van de eerste groepen inwoners bestond uit joden die suikerplantages hadden in Nederlands Brazilië en daar, na de verovering van die kolonie door de Portugezen, vandaan waren gevlucht. De eerste reguliere Nederlandse geestelijke voor de kolonie was Johannes Baseliers (1640-1689). De historicus-dominee Van Ort beschrijft hoe – in zijn tijd – Baseliers’ nagedachtenis voortleefde in de naamgeving van een **domini-krekie**

[6] Van Ort, 2000, p. 12

[7] Idem, p. 68

[8] Gerding, 2002/2019, p. 92 en 37

(dominee-kreek), die uitmondde in de rivier. Baseliers was namelijk, naast dominee, ook plantagebezitter en bovendien eigenaar van verscheidene slaven.^[6] Volgens Van Ort moet deze opmerkelijke stap verklaard worden uit het feit dat Baseliers gedurende acht jaar geen traktement ontving.^[7] Los van die kwestie was het kerkelijke leven in Suriname ondenkbaar zonder totslaafgemaakten. Zonder slaven konden de tentboten immers niet varen en was er nauwelijks kans voor dominees om hun uitgestrekte gemeenten te visiteren. Het fenomeen van kerkslaven was daarnaast algemeen bekend en aanvaard, ook onder kerkgenootschappen die meer zouden betekenen voor zending onder slaven en vrije zwarten, zoals de Hernhutters en de katholieken. De Lutherse Kerk, die net als de Gereformeerde Kerk bekendstond als een **bakra kerki** (witte kerk), had overigens zelf een eigen plantage, 'Kerki-gron'.^[8]

Als het functioneren van de koloniale kerk zonder totslaafgemaakten ondenkbaar was, betekende dat dan ook dat een kerkelijke gemeente zonder slaven en vrije mensen van kleur ondenkbaar was? Helaas is dat niet het geval. In de slavensamenleving die koloniaal Suriname was, werd er weinig tot geen tijd en middelen geïnvesteerd in de bekering van slaven. Van Ort beschrijft dat het predikanten vaak onmogelijk werd gemaakt door plantagehouders direct in contact te komen met slaven om hen te bekeren, een argument dat ook de Hernhutter-zending Nils Tank in de 19e eeuw aanvoerde om het (relatieve) gebrek aan succes van hem en zijn collega's te verklaren. In zijn Circulaire (een soort aanklacht richting plantage-eigenaren) probeert hij hen tot meer medewerking te manen, door ook te wijzen op de voordelen die kerstening hen zou bieden:

... gij zult bevinden dat hoe meer onderwijs en Christelijke beschaving de Negerslaven hebben ontvangen, zij zich des te beter gedragen; ja dat de geheele toestand van Heeren en slaven zooveel te gelukkiger is geworden.

TANK, 1848, 19-27, 22

Maar het waren niet alleen praktische bezwaren die kerstening van slaven in de weg stonden. Met name in dé planterskerk, de Gereformeerde Kerk, leek er de voorkeur te zijn de kerk zo gesegregeerd mogelijk te houden.^[9] Immers:

[9] Vgl. Fatah-Black, 2020, p. 144

‘De Hemel was voor geene Swarten gemaakt, die waaren alle des Duyvels, die moesten maar werken en de planters tot playsier zyn.’ UITGESPROKEN DOOR

PLANTAGE-EIGENAREN, OPGETEKEND DOOR PREDIKANT KALS, 1756, P. 84

Mede doordat deze mentaliteit diepe sporen achterliet in de Gereformeerde Kerk werd uiteindelijk het zendingswerk vooral gedaan door kerkgenootschappen die pas later toegestaan werden in de kolonie. Deze kerken zouden zich dan ook ontpoppen tot ‘zwarte’ kerken. Met name de Hernhutters waren zeer populair onder de totslaafgemaakten en hun nazaten. Voor wie vandaag de dag een kerkdienst van de Evangelische Broedergemeente (EBG) (de huidige naam van de Hernhutters) bezoekt in Nederland, is die koloniale geschiedenis onmiddellijk zichtbaar: de EBG is waarschijnlijk het enige traditionele protestantse kerkgenootschap in Nederland waarin mensen van kleur zo’n groot percentage van de leden vormen.

CHRISTELIJKE SLAVERNIJ

Voor de analyse van bovenstaande drie casussen maak ik graag gebruik van Gerbners recente studie over bekering en ras in de protestantse Atlantische wereld. In haar boek beschrijft Gerbner de botsing tussen twee opvattingen over bekering en ras in de protestantse Atlantische koloniën. De eerste opvatting is wat zij de ‘protestantse suprematie’ noemt. Volgens deze ideologie beschouwden slaveneigenaren ‘their Protestant identities as fundamental to their status as masters’.^[10] In deze opvatting waren christelijke slaven eigenlijk niet denkbaar, en was bekering (of zending) niet nodig.^[11] Omdat echter een kleine groep vrije zwarten in de protestantse koloniën (ook in de Nederlandse) werd gedoopt, vervingen de planters uiteindelijk de religieuze terminologie door de taal van ras, waarbij de protestantse suprematie volgens Gerbner een voorloper is van het giftige concept van witte suprematie (**white supremacy**). De ideologie van de protestantse suprematie werd echter door missionarissen bestreden met het concept van de ‘christelijke slavernij,’ volgens welke het voor slaven mogelijk was om christen te worden en tegelijkertijd slaaf te blijven. Dit concept toont aan dat, hoewel protestantse missies onder slaven (bijvoorbeeld Quakers en Hernhutters) vaak in verband zijn gebracht met antislavernijdenken,

[10] Gerbner, 2018, p. 2

[11] Vgl. citaat Kals hierboven.

de missionarissen zich meer bezighielden met de integratie van slavernij en christendom – waarbij zij vaak benadrukten dat bekering niet zou leiden tot manumissie (= vrijlating van slaven), maar tot betere en gehoorzamere slaven (vgl. Tank hierboven). In haar nawoord schrijft Gerbner dan ook dat door de ontwikkeling van het concept van de christelijke slavernij de ‘most self-sacrificing, faithful, and zealous missionaries’ in de protestantse Atlantische wereld ‘a powerful and lasting religious ideology for a brutal system of plantation labor’ formuleerden en onderbouwden.^[12]

[12] Gerbner, p. 196

Hoewel Gerbner geen uitgebreide studie heeft gedaan naar de Nederlandse koloniën, zijn haar inzichten ook zeker van belang voor de Nederlandse koloniale kerkgeschiedenis. Met name de casus Suriname voldoet uitstekend aan het patroon dat ze beschrijft: eerst de gedachte dat zwart en slaaf synoniem zijn en later door zendelingen de introductie van de gedachte dat slaaf en christelijk samen kon gaan, ja dat die combinatie zelfs productief kon zijn voor slavenbezitters. Gerbner wijst ook op een aantal andere factoren die het interraciaal zijn van met name de Gereformeerde Kerk heeft gehinderd. Allereerst heeft dat, opmerkelijk genoeg, te maken met de tolerantie die er in de Nederlandse koloniën – net als in Europees Nederland – was voor andersgelovigen. Dat zorgde ervoor dat de Gereformeerde Kerk zich, ook gezien haar beperkte middelen, voornamelijk richtte op de pastorale verzorging van de Nederlandse planter- en handelarenminderheid.^[13] Daarnaast was de Gereformeerde Kerk het product van een stevige worsteling met buitenlandse en binnenlandse krachten. Vandaar dat ze veel zorg droeg voor de zuiverheid van haar leer en hoge eisen stelde aan volledig lidmaatschap, een drempel die voor veel totslaafgemaakten simpelweg niet te slechten was^[14] – nog los van de vraag of ze die stap ook wilden zetten; de Gereformeerde Kerk lijkt met haar soberheid ook niet heel aantrekkelijk te zijn geweest voor de totslaafgemaakte Afrikanen die een heel ander soort spiritualiteit gewend waren.

[13] Voor nuancering van deze Nederlandse studie: Noorlander, 2019.

[14] Idem, p. 166

GRENCONFLICTEN

Kunnen we op basis van het bovenstaande de koloniale kerken schetsen als een grensgebied? De steeds weer opvlammende debatten en veranderingen in wet- en regelgeving laten in ieder geval zien dat aan de kant van zowel wit als zwart het enorme (symbolische) belang van toelating tot de kerkelijke gemeenschap gezien werd. De literatuur en archieven getuigen dan ook van vele grensconflicten, waarbij dominees, zendelingen, bestuurders en (beoogde) kerkgangers (zowel zwart als wit) dan wel voor, dan wel tegen de toelating van mensen van kleur tot de kerk pleitten. Zoals Gerbners werk impliceert werd aan de kant van de witte planterselite die grens gekoesterd vanuit gevoelens van superioriteit, statusbehoud en simpelweg angst. Voor totslaafge-
maak-ten en vrije zwarten was de wens tot toetreding tot de kerk soms gemotiveerd door pure overtuiging, soms ook door het verlangen naar statusverbetering of praktische noodzaak (bijvoorbeeld om te kunnen trouwen). Hoe de grenzen echter precies getrokken werden en voor wie was, zo zagen we hierboven, in elke kolonie anders en hing af van de kolonie's geschiedenis, functie en religieuze samenstelling.